

Řeč jako fenomén kultury¹

Josef Šmajš

Ptáme-li se na povahu řeči, ukáže se, že právě řeč² je oním znakem člověka, jímž se výrazně odlišuje od přírody, od světa zvířat. S řečí obvykle spojujeme vznik umění, náboženství, filosofie i vědy, veškerý kulturní vzestup. Na druhé straně však musíme uznat, že i jako tvorové, kteří se dorozumívají artikulovanou řečí, jsme neztratili starší animální formy komunikace se světem, že zůstáváme součástí pozemského života, s nímž jsme ještě mnoha dalšími způsoby svázáni a propojeni. Proto má smysl položit také jiné, jakoby doplňující otázky: Co jsme v důsledku řeči získali, a co jsme naopak ztratili? Jaký je vztah řeči a kultury, řeči mluvené a řeči psané? Co lidská řeč na našem dnešním vztahu ke světu mění, jak na člověka, přírodu a kulturu působí? Ale ani na tyto zdánlivě jednodušší otázky nelze odpovědět *bez obecného filosofického konceptu člověka*, ba dokonce, jak ještě naznačíme, ani *bez obecného filosofického konceptu kultury*.

Vznik a funkce řeči

Vznik a počáteční vývoj lidské řeči zůstává stále zahalen neurčitostí a neznalostí. I když dnes téměř spolehlivě víme, že kolébkou vzniku současného člověka je rovníková východní Afrika, nevíme s určitostí, v jaké fázi lidské fylogeneze se objevila artikulovaná (člankovaná) řeč. Zčásti je naše nejistota dána tím, že fosilní nálezy kosterních zbytků našich dávných předků (zejména lebečních kostí) nemohou podat přímý důkaz o tom, kdy řečové centrum v mozku hominidů vzniklo. Zjišťujeme, že tomu musel předcházet vznik dvounohé chůze a rozvoj neverbálních forem komunikace (zejména gest) u druhů *Homo habilis* i *Homo erectus*, ale nálezy skromných pozůstatků materiální kultury z oné kritické doby před přibližně třemi miliony až jedním milionem let – kamenných nástrojů a zbytků tábořišť lovců a sběračů – nepřinášejí přesvědčivé svědectví, zda součástí tehdejšího života hominidů již byla, či ještě nebyla člankovaná řeč.

Na přibližnou dobu vzniku řeči musíme proto usuzovat nepřimo. Z poznání současných biologických věd vyplývá, že dnešní lidé, kteří se na Zemi objevili relativně nedávno, tj. na samém konci třetihor, nemohou být vrcholem a smyslem přirozené evoluce biosféry. Neukončená rozbíhavá evoluce života má totiž před sebou ještě několik miliard let svého předpokládaného průběhu: k žádnému vrcholu patrně nesměruje, a proto také žádným biologickým druhem vrcholit nemůže. Všechny dnes existující druhy, včetně těch nejstarších, bakteriálních, spolu vzájemně souvisejí, doplňují se, spolupracují, ale také bojují, protože mnohé přežívají pouze na úkor jiných. Takže jen jako dočasné prvky širšího systému pozemského života vytvářejí právě žijící jedinci, populace a druhy podmínky pro pomalou evoluci biosféry, a tím i relativně stabilní rámec existence a vývoje lidské kultury.

Ovšem také člověk je nahodile vzniklým biologickým druhem, který náleží do třídy savců, k řádu primátů, k čeledi hominidů. Všichni dnes žijící lidé jsou kromaňonci, neboť naši nejbližší příbuzní, neandertálci, kteří spolu s námi žili v Evropě několik desítek tisíciletí a kteří patrně ještě nemluvili, vymřeli, nebo byli v soutěži s námi, druhem poněkud inteligentnějším, poraženi. A protože člověku dnešního typu se jako jedinému biologickému druhu podařilo zapálit evoluci kulturní, je zřejmé, že jeho zvláštnost nespočívá v prvé řadě v tom, že mluví etnickým jazykem, myslí, morálně jedná, učí se a věří. Jeho zvláštnost lépe vyjadřuje formu-

¹ Kratší verze této úvahy byla otištěna v knize Buchtová, B. *Rétorika*. Praha: Grada 2005, s. 9-15. Její delší verze vyšla ve dvou částech v bulletinu *Obce spisovatelů Dokořán*. Praha, roč. X. č. 37 a 38, s. 58-61 a 47-51.

² Slova řeč tu užíváme ve smyslu Saussurova termínu *langage*, tj. jako schopnost dorozumívat se lidským jazykem, tedy *langue* jako systémem nadindividuálních, společensky závazných, virtuálních jazykových znaků.

lace, že se na Zemi prosadil jako druhá onticky tvořivá evoluční síla, *jako malý bůh, jako původce a tvůrce uměle uspořádaného systému kultury*.

K uvedené tezi, že přirozená biotická evoluce nemůže vrcholit člověkem, dodejme ještě to, že právě proto přirozená biotická evoluce nemůže vrcholit člověkem, dodejme ještě to, že právě proto nemůže být ani kultura pokračováním přirozené evoluce. Systém kultury, jehož pochopení je i klíčem k tajemství lidské řeči, je totiž výtvořem jediného biologického druhu – člověka. A tento systém, který se formuje uvnitř vysoce uspořádané živé přírody a který ji poškozují tím, že z ní vyčerpává svou výživu, se konstituuje nejen v rozporu s přirozenou biotickou uspořádaností, nýbrž i na její úkor. *Kultura* má totiž od počátku jinou konstitutivní informaci, než jakou má příroda. Je *nadosobním nebiologickým systémem s rozptýlenou vnitřní informací*, systémem, který získává, kumuluje a zpředměťuje *svou vlastní informaci*. Touto informací není tedy biotická informace genetická, která se ztělesňuje v biosféře, nýbrž etnickým jazykem kódovaná *duchovní kultura*, která se ztělesňuje v kulturním systému.

Ve srovnání s přírodou je však kultura nejen systémem relativně mladým, odlišně orientovaným, uspořádaným a integrovaným, ale také *nesamostatným: stojí a padá s lidskou biologickou existencí*. A protože její prostorová expanze probíhá pouze za cenu poškozování a zatlačování biosféry, tj. systému, který člověka vytvořil a reprodukuje, kultura v první řadě neohrožuje pozemskou přírodu – svébytný planetární systém funkčně propojený s vesmírem, nýbrž *člověka, sama sebe*.

Proto teprve proces vytváření kultury lidskou činností může plně odhalit podstatu a funkci řeči. Z tohoto hlediska lze ukázat, že lidská řeč není pouze vznešenou komunikační aktivitou, která člověka odlišuje od zvířat. Svět totiž poznávají a vzájemně spolu komunikují všechny živé systémy. Pomineme-li záměrně univerzální biosférický jazyk této „komunikace“, tj. kombinace čtyř písmen nukleových kyselin (adenin, guanin, cytosin, thymin), jimiž se do genetické paměti (genomů) všech živých systémů zapisuje biotická konstruologická informace, pak je to především behaviorální úroveň smyslově neuronální komunikace s námi lidmi srovnatelných živočichů. O této komunikaci víme, že jako součást adaptace živého systému na proměnlivé vnější podmínky musí být zprostředkována jiným způsobem (jiným jazykovým kódem), než jakým probíhá strukturální komunikace na úrovni příkazovacího jazyka nukleových kyselin (tj. interakce mezi genotypem a fenotypem). Smyslově neuronální komunikace, která u člověka i některých dalších ve dne aktivních živočichů probíhá hlavně *audiovizuálně*, se u většiny druhů realizuje *pachovými a chemickými látkami* vypouštěnými do vzduchu, vody a půdy. Protože obě tyto formy analogového neuronálního poznávání (audiovizuální i chemická) jsou natolik druhově rozdílné, že se na žádné více druhům společné signály převádět nemohou, tento typ poznávání jako by představoval množinu *přirozených, vzájemně nepřeložitelných „biologických jazyků“*. A této množině různých jazykových kódů přibližně odpovídá také množina různých vnitřních obrazů světa, které spolu s biologickými druhy spontánně vytváří a testuje přirozená evoluce života.

Řeč a sociokulturní informace

Etnický jazyk člověka, který navazuje na pachový a audiovizuální způsob předjazykové komunikace se světem (i na animální formy řeči těla) a který je jen zdánlivě druhovým přírodním jazykem, musíme jako způsob digitálního biotického (fonetického) kódování sociokulturní informace řadit k *jinému typu jazyka*.³ Slouží totiž jinému systému (účelu) než zmíněné biotické jazyky, kóduje jiný typ informace a vzniká proto kvalitativně jiným způsobem. Konkrétně řečeno, primárně nezajišťuje ani stavbu našeho těla, ani jeho biologickou adaptaci

³ Připomeňme si, že náš etnický jazyk je strukturovaný na třech úrovních: 1. na úrovni zvuků řeči, tj. tzv. fonémů; 2. na úrovni slova částí slov, tj. tzv. morfémů; 3. na úrovni větných jednotek, kde platí tzv. syntaktická pravidla. K porozumění obsahu věty (k pochopení jazykově vyjádřené myšlenky) pochopitelně nestačí správné rozlišování fonémů, morfémů a znalost syntaktických pravidel.

na podmínky vnějšího prostředí. Zajišťuje útočnou adaptivní strategii našeho druhu, tj. představbu přírody pro lidské kulturní účely. *Slouží vytváření, reprodukci a evoluci kultury*. Řeč je svými funkcemi interpretativním jazykem sociokulturním, je ontickou procedurou vytváření a evoluce kultury. *Aby lidé překročili práh biotické sociální organizace lidského společenství, aby vytvořili kulturu s jejími složitými duchovními formami, s jejími hodnotami, institucemi, technologiemi a členitou materiální kulturou, museli začít mluvit*.

Řeč tedy nenahrazuje ani pouze nedoplňuje starší řeč těla, gesta a mimiku, neruší příjem informací o vnějším světě čichem, hmatem, zrakem a sluchem. Svým závazným kulturním určením a kódováním smyslově neuronální informace všechny tyto formy *překrývá, významově je zastírá*. I když se její spontánní společenské formování opírá o přirozenou biologickou výbavu člověka (např. o vzpřímenou postavu, o ruce vhodné pro manipulaci s předměty, o schopnost ovládat neuronální paměť i mluvidla vůlí), je kvalitativně novým produktem sociokulturní evoluce.

Řeč se stává vnějším i vnitřním *nosičem nebiologické sociokulturní paměti*, který vznikl až ve vyspělé lovecko sběračské kultuře (přesněji spolu s ní) a který proto nemohl být předán člověku přírodou. Příroda může lidskému druhu předávat pouze biologické předpoklady sociokulturní informace rozpoznávat, analogově i digitálně (foneticky) ji kódovat a ukládat ve struktuře neuronální paměti lidí.⁴ Může člověku předávat schopnost (genetický program) naučeným jazykem mluvit a později i psát. Poskytuje mu dispozici sociokulturní informace ze struktur vnější přírody s pomocí etnického jazyka získávat, jakoby ji vysávat z *neživých i živých struktur*, do nichž byla přirozenou evolucí vestavěna. A díky zvláštním okolnostem, které je obtížné teoreticky postihnout, dala příroda člověku soubor takových bytostných sil, jimiž může novou neuronálně uloženou sociokulturní informaci využívat nejen komunikativně, ale také bezprostředně onticky: *může ji vlastní fyzickou aktivitou vmucovat přírodě, může ji zpředmětňovat v prvcích i struktuře umělého kulturního systému*.⁵

Řeč je tedy výrazně interpretativním duchovním jevem, je užitím jazyka, který je svou povahou arbitrární a víceznačný, což není pouze jeho nedostatek, ale také neocenitelná přednost. Správně utvářená slova příslušného etnického jazyka, kterých je v té které kultuře vždy omezený počet, nejsou totiž pouhými signály věcí a dějů vnějšího světa člověka, jako např. pachy a vůně, gesta či vábici a varovné pokřiky. Slova jsou signály signálů (jména pojmů), a proto mohla být k věcem a dějům přiřazována víceméně libovolně.⁶ Jsou také ve své většině nejednoznačná; vágní vjemy posilují pojmovými ideály, přenášejí nejen důležitou sociokulturní informaci, kolektivní hodnoty a emoce, ale i vnitřní stavy mluvčího. Interpretují svět nikoli pouze takový, jaký sám o sobě je, ale také takový, jak jej příslušná kultura svým hodnotovým systémem chápe, respektuje či pokouší se změnit. Interpretují tedy přírodu pro kulturu, tj. nikoli z hlediska požadavků reprodukce a evoluce biosféry, do které patří lidský organismus, ale z hlediska analogických požadavků reprodukce a evoluce kultury, s níž je korelativní pouze kognitivní složka lidské psychiky. Řeč proto postihuje přírodu z *pozice druhové*

⁴ O tom, že biologické předpoklady lidské řeči by mohly být uloženy již v genomu, svědčí např. to, že děti do jednoho roku věku (i když ještě nemohou mluvit) dokáží spolehlivě rozlišovat fonémy všech etnických jazyků. Teprve později tuto schopnost ztrácejí. „Je pozoruhodné, že děti přicházejí na svět se schopností odlišovat rozdílné zvuky, které odpovídají různým fonémům jakéhokoli jazyka.“ Atkinsonová, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., Bem, J. D., Nolen-Hoeksema, S. Psychologie. Praha: Victoria Publishing 1995, s. 363.

⁵ Odvoláváme se na evolučně ontologické zjištění, že mnohé prvky kulturního systému sice vznikají jako přísně informačně předepsané struktury (např. technika), ale že výsledný kulturní systém se vytváří společenskou sukcesí, tj. lidskou aktivitou bez jakéhokoli celkového informačního scénáře. Také proto může být sémantická forma mezilidské komunikace v kulturním systému spontánně onticky konstitutivní.

⁶ M. McLuhan v souvislosti s fonetickým zápisem řeči připomíná, že v lidské minulosti existovalo mnoho způsobů znakového záznamu, ale že „... existuje pouze jediná fonetická abeceda, v níž jsou sémanticky neutrální písmena použita tak, aby odpovídala sémanticky neutrálním zvukům.“ McLuhan, M. Jak rozumět médiím. Extenze člověka. Praha: Odeon 1991, s. 87.

sobeckých lidských zájmů, odráží pouze část její reálné struktury: vlastnosti, vztahy a algoritmy pro její technologické využívání kulturou.

Už relativně jednoduché etnické jazyky musely být nástroji *útočné adaptivní strategie kulturního systému*: spontánně vznikaly pro to, aby tuto geneticky předepsanou strategii člověka jako druhu podporovaly, aby pomáhaly *z přírody vyčerpávat informaci i výživu* pro utváření kulturního systému: látky, energii, poznatky. Primární totiž bylo formulovat takovou sociokulturní informaci o přírodních strukturách a silách, která – často bez ohledu na nenahraditelnou hodnotu přirozeného prostředí – zajišťovala udržení kultury ve všech možných přírodních podmínkách. Funkcí lidského etnického jazyka proto není jen *získávání, předávání a kumulace kolektivně uznané sociokulturní informace, nýbrž i její využívání kulturním systémem*. Lidé totiž tuto nadosobní informaci nepotřebují proto, aby se samoúčelně kochali pravdou, nýbrž proto, aby mohli uprostřed životem kypících ekosystémů (tj. na jejich úkor) stavět a reprodukovat svůj vlastní *nebiologický svět kultury, své vnější neorganické tělo*. A proto také řeč – etnický jazyk lidstva – působí nakonec onticky radikálněji než s přírodou sourodý jazyk genetický, který nerozděluje Zemi, nýbrž umožňuje dlouhodobou existenci, reprodukci a evoluci života v jejím rámci.

Shrneme-li dosavadní argumentaci, můžeme konstatovat, že lidská řeč *vzniká spolu se vznikem kultury*. Není tedy přirozeným, nýbrž *sociokulturním produktem*. Lidé mohou svým jazykem (řečí) nejen komunikovat, tj. předávat sociokulturní informaci, hodnoty a emoce vzájemně mezi sebou v rovině horizontální i vertikální, nýbrž také tuto informaci ukládat do své přirozené neuronální paměti, která současně vytváří i první rozptýlenou paměť společenskou (aktivní genom kultury). Ale to nejdůležitější se obvykle přechází. Řeč a v řeči zakódovaná informace napomohly *onticky rozdělit svět: na přírodu a kulturu*. Řeč totiž svět nejen závazně novým nepřirodním způsobem interpretuje, ale ve spojení s lidskou aktivitou také závazně onticky transformuje. *Proto řeč*, i když přijímá situační pragmatické motivy, jako by prodlužovala biologicky determinovanou přirozenost člověka: *podporuje útočnou adaptivní strategii, kulturu spontánně orientuje proti přírodně a staví ji do opozice vůči biosféře*.

Nabytím řeči jsme sice neztratili, ale bohužel výrazně oslabili svou animální schopnost komplexní neverbální komunikace s přírodou. Řeč jako nadindividuální kognitivní nástroj lidského zápasu o přežití neumožňuje pouze účinnější mezilidskou komunikaci a spolupráci, nýbrž pomáhá vytvářet i složité sociální vztahy, instituce, materiální kulturu a techniku.⁷ Řeč je však současně nástrojem, který každého nově narozeného člověka nepozorovaně vnitřně formuje jako podřízeného příslušníka jisté regionální kultury. V důsledku osvojení si řeči proto ontogeneze konkrétního člověka od přírody částečně odděluje, individualizuje ho a lidstvo etnicky diferencuje.⁸ Člověka živočicha přiřazuje k hodnotově jakoby vyššímu, ale na přírodě závislému a s jeho organismem nesourodému světu kultury.

Na druhé straně však řeč části lidské psychiky také odpovídá. Substituovala a rozšířila některé její funkce, částečně nahradila potřebu přímého haptického kontaktu mezi jedinci téže rodiny a tlupy, která je dominantním rysem v chování všech primátů. Kultivovala a zjemnila kulturní rozlišovací schopnost některých lidských smyslů (zejména zraku), zprostředkovala potřebu umělecké formy osvojení světa, náboženských prožitků i trvalé duchovní aktivity lidského organismu. Především však pomohla rozvinout lidské myšlení, kterému poskytla nový stupeň volnosti a nezávislosti na vnějším světě. Uvolnila jeho potenciální schopnost vytvářet, kritizovat a zpředmětňovat poznatky, teorie, sociokulturní informaci. Takže teprve

⁷ S. Lem v podobné souvislosti připomíná: „Už víme, že bez jazyka nelze konstruovat, dokonce i když je konstruktér neosobní.“ Lem, S. *Summa technologiae*. Praha: Magnet-Press 1995, s. 236.

⁸ Různé etnické jazyky, které kdysi integrovaly relativně izolované regionální kultury, a tím částečně chránily jejich ekologické niky před zcizováním i vlivy zvenčí, jsou dnes poslední zábranou rychle se šířící globalizace, která sice neruší proces lidské individualizace započatý v novověku, ale do všech zemí přináší standardizaci, uniformitu a konzumentský přístup k životu.

prostřednictvím řeči mohl člověk generovat kvalitativně novou skutečnost. A zdá se, že nynější globalizovaná informační společnost, která svou nepřirodní strukturou neodpovídá ani biosféře, ani lidskému organismu, vyhovuj, nejen kognitivní složce lidské psychiky, ale např. i expanzi nadnárodního kapitálu, tj. dvěma odlišným strukturám, které se v evoluci kultury nejrychleji rozvíjely.

Díky řeči dokážeme jako jediný biologický druh ještě dvěma dalšími způsoby bioticky zakódovat smyslově neuronální informaci: *vedle struktury neuronů svého mozku*, tj. biologického způsobu, který máme společný se zvířaty, také do *hlasivkami modulovaného zvukového projevu a písma*. A mluva spolu s pozdější schopností písemného záznamu řeči, umožnily vytvoření nebiologické sociokulturní paměti rovněž ve dvou relativně samostatných formách: *v rozptýleném genomu živé lidské paměti generační i v rozptýleném genomu člověku vnější paměti zapsané*.⁹ Jde o výkon, který povýšil lidskou aktivitu z roviny biologicky sebezáchovné (individuálně, skupinově, druhově) *do božské roviny anticky kreativní*. Zapálili jsme kulturní evoluci a po dobu své druhové existence jsme s to vytvářet a rozvíjet novou nepřirodní skutečnost.

Ještě si připomeňme, že v jazyce je možné vlastní i cizí zkušenost s vnějším světem opakovat a prožívat několikrát (a dnes už také řečí doprovázenou obrazovým záznamem), že je to však prožitek nepřímý a že jeho prostřednictvím může vznikat iluze o lidské nezávislosti na přírodě, pocit falešné svobody, pýchy a nadřazenosti člověka nad světem.

Psaná forma řeči, která člověku umožnila ukládat sociokulturní informaci do umělé společenské paměti (tj. mimo svůj vlastní organismus), vedla tedy k vytvoření pasivního sociokulturního genomu. Tato forma doplnila, upevnila a částečně i nově zpřítomnila ústně a technologicky předávanou duchovní kulturu minulosti, tj. živou generační paměť. Zápis zpřesnil a prohloubil verbální interpretaci světa, ale tím, že před rozšířením knihtisku nebyly knihy ani všeobecně dostupné, ani všezahrnující, ručně opisované texty, kroniky a účetní knihy zůstaly pouze podpůrnou složkou živé generační paměti a nebyly s to obsáhnout duchovní kulturu jako celek. A to také proto, že část lidských emocí a hodnot se verbalizací vymyká a že některé sociokulturní prožitky, ideály a tužby lidí, podobně jako jejich souhrnná životní zkušenost, zůstávají ve starém analogovém (animálním) kódu: umírají spolu s historickými situacemi a v té době žijícími lidmi.

Novověká občanská individualizace, národní sebeuvědomění a národní identita by ovšem bez písemné formy etnického národního jazyka možné nebyly.¹⁰ Podobně také věda, filosofie, krásná literatura, právo, mezinárodní politika a v nedaleké budoucnosti patrně i vztah kultury k Zemi musí být zaznamenávány strukturně bohatší a formálně náročnější řečí psanou. Psaná forma řeči, která se po vynálezu knihtisku v 15. století rozšiřovala do všech jazyků s fonetickým principem zápisu, preferuje totiž vizuální lineární formu lidské komunikace se světem. A to samo o sobě přináší větší odstup od skutečnosti, nadhled a objektivitu. Lidský zrak se pro utváření kultury také proto stává objektivnějším smyslem než sluch, čich a hmat.¹¹

Zatímco kulturně konstitutivní hodnota vědeckých publikací, odborných knih, učebnic, článků a časopisů byla již dávno uznána, o významu a roli živé generační paměti – *aktivního sociokulturního genomu* – se v nynější informační společnosti nepíše a nediskutuje. Tato

⁹ Nejstarším sociokulturním genomem kulturního systému, pomineme-li jeho materiální kulturu, je tedy živá generační paměť právě žijících lidí, tzv. aktivní genom. Pasivním sociokulturním genomem rozumíme informaci uloženou v různých písemných záznamech té které kultury.

¹⁰ Lze částečně souhlasit s M. McLuhanem. „Knihtisk vedl v šestnáctém století k individualismu a nacionalismu.“ McLuhan, M. Jak rozumět médiím ... , s. 30.

¹¹ „Ucho je netolerantní, uzavřené a vylučující, zatímco oko je otevřené, neutrální a asociativní. .. Když hovoříme v temné místnosti, slova náhle dostanou nový význam a novou texturu. Stávají se ještě bohatšími než architektura, o níž Le Corbusier správně říká, že ji nejlépe cítíme v noci.“ McLuhan, M. Tamtéž. s. 280.

nejstarší a patrně stále určující forma sociokulturního genomu, která plynule vstřebává a reprodukuje lidskou zkušenost, poznatky, hodnoty, nálady i city, není zatím dostatečně tematizována. Ale téměř podbíživý vztah hromadných sdělovacích prostředků k masovému čtenáři a divákovi, podobný uctivému vztahu obchodníka k zákazníkovi, dává tušit, že stále existuje „průměrný člověk“, kterého má smysl ovlivňovat a s nímž je nutné počítat. Tento člověk totiž i bez četby odborných publikací světu i sobě samému svou životní zkušeností rozumí, je voličem, hlavním spotřebitelem zboží i všech záměrně šířených sociokulturních informací.

Význam aktivního sociokulturního genomu, který se na další generace nepředává pouze řečí, nýbrž také všudypřítomným „duchem doby“, sociokulturním kontextem a způsobem života lidí, je dnes zastíněn zejména dvěma faktory. Na jedné straně strukturovanější a v důsledku dělby práce rychle rostoucí písemnou formou teoretického vědění i krásné literatury (pasivní formou sociokulturního genomu). Na druhé straně šířením důmyslných spotřebních předmětů a náporem všudypřítomné informační techniky, které málo rozvinuté živé poznání světa jakoby dobrovolně ustupuje.

Řeč a hromadné sdělovací prostředky

Počáteční období existence občanské společnosti, která se v Evropě rozšiřovala zejména po Velké francouzské revoluci, bylo spojeno s pochopitelnou, avšak naivní osvícenskou představou o možné synchronizaci společenského, vědeckého a obecně intelektuálního pokroku. Pomineme-li souvislosti ekonomické a politické, zdálo se, zejména po zavedení povinné školní docházky, že všeobecný růst vzdělanosti průměrného člověka nebude narážet na žádné vážnější překážky. Základní školy, které kromě jiného učily žáky číst, psát a počítat, vytvářely příznivé výchozí podmínky pro pozdější proces celoživotního osvojování akumulovaného duchovní bohatství: *pasivního sociokulturního genomu*. Téměř až do konce *druhé civilizační vlny* (převahy mechanické technologie) průměrný člověk, který pracoval v zemědělství nebo v průmyslu, byl svým základním a středoškolským vzděláním vybaven tak, že světu na své občanské úrovni, tj. přiměřeně svému sociálnímu a technologickému postavení, intelektuálně rozuměl.

Hromadný odchod lidí ze sféry zemědělství i průmyslu, rozšíření televize a technologií *třetí vlny* (dnešní informační společnosti) způsobují zvrát v postoji průměrného člověka ke světu. Protože většina populace v technicky rozvinutých zemích ztratila každodenní bezprostřední kontakt s přírodou, v lidském vědomí se jakoby „uvolnila nika“ pro vstup hromadných sdělovacích prostředků: *do aktivního sociokulturního genomu, který informačně sytila přímá životní zkušenost většiny produktivně i sociokulturně aktivní populace, se vetřela televize*. Informace čerpané z přímé životní zkušenosti, tj. „čtené“ z předmětného světa přírody a kultury (které dnes výrazně chybějí zejména dětem a mládeži), počaly nahrazovat informace čerpané ze zkušenosti nepřímé a neprožité, vybírané a šířené hromadnými sdělovacími prostředky.

Zejména tři výše připomenuté faktory, tj. *ztráta kontaktu s přírodou, vznik složité informační techniky a vstup televize do lidského vědomí*, spolu s neadekvátní strukturou školního vzdělání způsobují, že se vzdělanost a životní *moudrost průměrného člověka snižuje*. Toto odvážné a nelibozvučné tvrzení bychom jistě ochotně uznali, kdyby předmětem naší úvahy byla např. fyzická kondice průměrného člověka porovnávaná s minulostí či s nynějším vrcholovým sportem. Ale intelektuální a fyzická kondice mají mnoho společných rysů. I když se prokazatelně stále rozvíjí teoretické poznání a rostou měřitelné výkony vrcholových sportovců, zjišťujeme, že průměrná populace, vyřazená z fyzické práce a symbiotického vztahu s přírodou, kromě volného času, nudy a zábavy nic pozitivního nezískává, že fyzicky i intelektuálně stagnuje.

Troufáme si tvrdit, že hlavním důvodem stagnující, či dokonce klesající intelektuální úrovně dnešní průměrné populace – pomineme-li neadekvátní strukturu základního a středního vzdělání – je nedostatek pozorné četby a studia odborné a krásné literatury. Tento pozor-

vatelný odklon od četby, který souvisí nejen s obsahovou orientací hromadných sdělovacích prostředků, nýbrž i s dlouhodobě zanedbávanou popularizací vědy v tržně orientované společnosti (např. se zánikem neziskových vzdělávacích institucí pro dospělou populaci), by měl být vážným varováním pro budoucnost globalizované kultury. V souhrnu jde o přehlížení intelektuálního bohatství a kultivujících motivů, které zahrnuje nynější pasivní sociokulturní genom.¹²

Ale, abychom předešli možnému nedorozumění, musíme současně uvést, že nové vědecké poznání, které se zapisuje a ukládá do pasivního sociokulturního genomu, kulturní systémem nepřehlídí, že toto specializované vědění pohotově využívá. Protože přináší zisk, úspěch a moc, pohotově se aplikuje ve výrobě i ve vysokoškolské výuce, zpředměňuje se v technice i v odborné kvalifikaci lidí. Takže za rychlým technologickým vývojem, který je korelativní s rychle rostoucím analytickým věděním, se opožďuje pouze proces syntetického evolučního chápání světa jako celku.

Nejde však pouze to, že odborně vzdělaní lidé, kteří jsou ve své profesi úspěšní, nevědí, co se děje světem v jeho celku. Jde také o to, že se v nynější ekologické situaci nebezpečně rozevírají nůžky mezi rychlým technologickým vývojem, který se opírá o produktivně zaměřenou vědu a který lidem vnucuje nadbytečné potřeby i neudržitelný způsob života, a pomalým souhrnným chápáním světa průměrným člověkem: občanem a voličem. Jde o to, že o přiměřené světonázorového pochopení světa veřejností, které je nezbytným předpokladem jakékoli humanistické korekce protipřírodního spontánního vývoje kultury, se nezajímá ani produktivně zaměřená věda, ani tržně orientovaná ekonomika a politika.

Z pozice evoluční ontologie proto konstatujeme, že nechceme-li dalšímu živelnému vývoji kultury pouze přihlížet, nemáme patrně jinou možnost, než prosazovat reformu vzdělání, usilovat o promyšlený systém popularizace vědy a hledat způsoby motivace dospělých lidí ke studiu obsahově obtížných a časově náročných psaných textů. Znamená to zrušit také televizi?¹³

Zejména vlivem nynější televize – v rozporu s potřebou lidí dále se vzdělávat a chápat podstatu globálního existenciálního ohrožení kultury – se společenská duchovní situace znovu obrací ve prospěch promluvy: k původní, formálně jednodušší a etnicky diferencující řeči mluvené.¹⁴ Pro obyčejného člověka, který každý den několik hodin sleduje televizní pořady a který v běžném životě komunikuje v jednoduchých oznamovacích či tázacích větách, se tím komplikuje nejen pochopení toho, co se děje se světem v jeho celku, ale i možnost vlastního osobnostního intelektuálního rozvoje.¹⁵

Hodnota invaze obrazového zpravodajství (v McLuhanově terminologii „extenze lid-

---

¹² Sugestivně na význam literatury poukázal předseda Obce spisovatelů Ivan Binar: „Snad by si rozhodující činitelé měli uvědomit, jak důležitá je literatura pro uchování a rozvoj jazyka; jak důležitý je bohatý a kultivovaný jazyk pro existenci národa. Bez pěstování literatury totiž jazyk kmí, zužuje se do prefabrikátů, do zvukových kódů, nakonec se smrskne na skřeky a posuňky, jakými se dorozumívali pravěcí lovci zvěře, jimiž se dorozumívají burzovní spekulanti, lovci peněz.“ Binar, I. Diskusní příspěvek na Valné hromadě OS. In: Dokořán. Bulletin Obce spisovatelů. Praha, roč. VI., č. 24, 2002, s 8-9.

¹³ Je to sice názor provokativní, ale nikoli absurdní. „Vymývání mozku by se nepochybně znovu nahradilo učěním. Znalosti jednotlivců a jejich kolektivní sdílení mezi přáteli by se rozvíjelo úměrně s tím, jak by mizely monolitní, centrálně poskytované a zástupné informace.“ Mander, J. Čtyři důvody pro zrušení televize. Brno: Doplněk 2000, s. 345.

¹⁴ Mluvená řeč, která je jako by o jednu úroveň demokratičtější než řeč psaná, může ovšem separovat, přenášet polopravdy, předsudky a ideologie. Protože je obvykle spojena s vizuálním obrazem mluvčího (při osobním styku lidí či při sledování televize), nebo naopak s vysokou kultivovaností jeho hlasu (např. herce v rozhlasu), zdá se, že průměrného člověka ovládá, ovlivňuje a indoktrinuje snadněji.

¹⁵ „Obyvatelstvo je zaplaveno rozporuplnými verzemi řešení čím dál složitějších problémů. Lidé se přestávají snažit věci pochopit. Přebytek informací otupuje vědomí, místo aby je prohluboval. Přetížení pak vede k pasivitě, nikoli ke spoluzodpovědnosti.“ Mander, J. Čtyři důvody .... s. 24.

ského zraku“) je totiž z dlouhodobého hlediska sporná. Mozaikovitý obrazový záznam událostí, který rozšiřuje vybrané formy nepřímé lidské zkušenosti a který dnes dominuje v masových sdělovacích prostředcích, analogově předává hlavně špatné zprávy, dějovou a emoční složku událostí.¹⁶ Přestože obrazový záznam neprožití zkušenosti každodenně vstupuje do živé společenské paměti, ve srovnání s přímým fyzickým a smyslovým kontaktem s přírodou nebo četbou má pro člověka jen nepatrný kultivační účinek

Dočasně snížená potřeba filosofických a obecně teoretických témat v televizi, v novinářské publicistice i v běžné mezilidské řečové komunikaci nebude ovšem dána jen sníženou nabídkou ze strany samotné filosofie, tj. její neschopností formulovat nový koncept světa a srozumitelně odpovídat na aktuální problémy současnosti. Její kořeny sahají hlouběji. Snížený zájem o obecné otázky vnucuje veřejnosti naléhavá sociální objednávka, tj. tržním systémem spontánně vytvářená a šířená potřeba, aby se lidé sebere realizovali v úzké profesi, aby vyhledávali dílčí informace a využívali spotřebních předností svobodné občanské společnosti a aby se nezabývali se jinými, časově náročnými filosofickými tématy.

Ale nikdy v minulosti neexistoval tak velký rozdíl mezi obsahem aktivního a pasivního sociokulturního genomu. A nejde jen o to, že aktivní genom (živá generační paměť) dnes vlivem televize, televizí deformovaného tisku i husté internetové komunikace stále více postrádá tradiční lidskou moudrost. Jde hlavně o to, že bez obsahového přiblížení živé generační paměti k paměti zapsané a vestavěné v kulturním systému, bez ontologického pochopení existenciálního konfliktu kultury s přírodou, ztrácí lidstvo *možnost chápat a záměrně formovat vlastní budoucnost*. Rozpor mezi zrychlujícím se slepým civilizačním pohybem, který podporuje úzká vědecká racionalita, a lidskou schopností ontické povaze kultury rozumět a spontánní kulturní vývoj korigovat, kterou může ovlivnit filosofie, je dnes totiž rozparem mezi sebezáhubnou orientací animálně biologickou, a mezi perspektivní orientací evolučně ontologickou, propřírodní, biofilní.

Proto i základní a střední školy stojí dnes před problémem přijmout jinou základní ideu vzdělání. Žijeme v ekologicky ohrožené kultuře, a protipřírodní hledisko výkonu je nutné vystřídat propřírodním hlediskem filosofického pochopení světa, šetrným vřazováním kultury do širšího systému biosféry. Vedle rozvíjení schopnosti správně myslet, mluvit a psát půjde především o to, žákům zprostředkovat takovou kostru budoucího konkrétního poznání, která umožní hodnotově rehabilitovat přírodu, život a všechny jeho formy. Zdá se, že filosofické hledisko evoluce neživé i živé přírody, právě tak jako uznání opoziční pozemské evoluce kultury, by mohlo už na střední škole vytvářet elastický skelet pozdějšího přijímání nového přírodovědeckého i sociokulturního poznání.

Také vzhledem k výše uvedeným argumentům je třeba poměr mezi významem a rolí jazyka mluveného a psaného ve společnosti i u každého jedince udržovat v jistě rovnováze. Obě tyto formy řeči přenášejí jiné teoretické obsahy, výzvy a hodnoty, mají odlišné sociokulturní i psychologické účinky, ale jsou také komplementární: i když si zachovávají svou vlastní jedinečnost, mohou se vzájemně doplňovat a obohacovat.

Ale i další změny, které provázejí nynější spontánní globalizaci kultury, jsou spíše varovné: *mizení etnických jazyků je nenahraditelnou ztrátou jiných forem obrazu světa, alternativních kulturních hodnot a dlouhodobě možných stylů*. V tendenci k celosvětové standardizaci zboží, způsobů práce, bydlení i trávení volného času jsou totiž teritoriálně odlišné etnické jazyky jednou z posledních překážek pro zbrzdění tempa konzumu, šíření reklamy a po zisku pátrajícího pohybu globálně mobilního kapitálu.

---

¹⁶ „Zprávy typu černé kroniky, jak jsem už řekl, mají za následek politické prázdno, odpolitizování a redukuje život a svět na anekdotu nebo klep (který může být národní nebo planetární, o životě hvězd nebo královských rodin).“ Bourdieu, P. O televizi. Brno: Doplněk 2002, s. 48.